

Távolsági nacionalizmus

A VILÁGKAPITALIZMUS ÉS AZ IDENTITÁSI POLITIKA KIBONTATKOZÁSA

BENEDICT R. O'G. ANDERSON

Az 1860-as években írt, látványai sikerű esszéjében a jeles liberális-katolikus, nápolyi-angol politikus és történész, Lord Acton látnoki figyelmeztetést fogalmazott meg, mely szerint három nagy, felforgató eszmeáramlat fenyegeti „a ma létező civilizációt”: az egalitarianizmus, amely az arisztokratizmus elve ellen irányul; a kommunizmus (nem Marxra, hanem Babeufre gondolt), amely a tulajdon elvét ássa alá; és a nacionalizmus vagy nemzettudat, a legitimizmus ellenfele. A harmadikról Acton így ír: „ez lépett fel utóljára, mostanság ez vonzza a legnagyobb tömegeket, és ennek van a legnagyobb esélye arra, hogy a jövőben felülkerekedjék”.¹ Ha ma, 130 év múltán körülpillantunk a világban, nagyjában-egészében igazat kell adnunk Lord Actonnak. Az arisztokratizmus mint politikai eszme már a múlté – az általános választójog szinte valamennyi országban vagy megvalósult már, vagy a küszöbön áll.² A kommunizmus, ha igaz, rövidesen minden formájában a történelem szemétdombjára kerül. Ezzel szemben a legitimizmus eszméjét kevés kivétellel mindenütt maga alá gyűrte a nemzetállamé; jól mutatja ezt, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete ma négyszer annyi tagot számlál, mint a Népszövetség hetven évvel ezelőtt. Egymás után hullottak szét az évszázadok során létrejött soknyelvű birodalmak – London, Isztambul, Moszkva, Madrid, Lisszabon, Hága, Bécs, Párizs vagy akár Addisz-Abeba uralkodóinak roppant impériumai. Egyedül a Mennyei Birodalom áll még úgy-ahogy, de nem tudom, hányan memének nagyobb összegben fogadni arra, hogy Tíbet és Tajvan, meg esetleg Belső-Mungólia vagy Hszincsiang nem kap már a közeljövőben külön helyet az ENSZ-ben. Kelet-Timor, Puerto Rico, Kurdisztán, Koszovo függetlenné válása is könnyen elképzelhető. Úgy tetszik, Woodrow Wilson jobb jósnak bizonyult, mint Lenin, ámbar a két nemzeti hősnek amúgy sok közös vonása volt.

E mérhetetlen dezintegrációs folyamattal párhuzamosan – amely persze felszabadulási folyamat is egyben – a világ mindinkább integrálódik az egységes kapitalista gazdaságba, amelyben manapság jóformán pillanat alatt, egyetlen gombnyomásra dollármilliárdok cserélhetnek gazdát szerte a világban. Hogyan ragadhatnánk meg az integrálódás és dezintegrálódás e paradox kettősségét? Vajon egymás ellen hatnak ezek az erők, avagy egyazon történelmi folyamat színéről és fonákjáról van szó? S végül: lehetséges-e, hogy a kapitalizmus a tőle megszokott nyughatatlansággal a nacionalizmus újabb formáit termeli ki?

E kérdések feltárásához alkalmas kiindulópont Acton

tanulmányának két további részlete. Az első idézet tulajdonképpen a nagy, 17. századi prédikátor, Bossuet szentbeszédének egyik passzusa, amelyre szerzőnk egyetértőleg hivatkozik:³

„Az emberi társadalom parancsa, hogy a földet, közös lakóhelyünket szeressük, és szülőanyánknak, szoptató dajkánknak érezzük. Az emberekben erős összetartás munkál, és ezenközben arról ábrándoznak, hogy ugyanannak az anyaföldnek a kebelére térnek meg halálukban, amely életükben a hátán hordta őket, és kenyeret adott nekik.”

Második idézetünk Acton saját aforizmája: „A száműzés a nemzettudat bölcsője.”

Acton megkísérli szembeállítani a politikai lojalitás két válfaját: azt, amelyik tökéletesen összeegyeztethető a legitimizmussal, és azt, amelyik lényegénél fogva ellentétes vele. (Akár „hazafiságnak” is mondhatjuk az egyiket, „nacionalizmusnak” a másikat.) Merthogy Bossuet nem Franciaországról (meg kevésbé a franciákról) beszél, hanem általánosságban arról a társadalmi állapotról, melyben az emberi lények úgy érzik, szorosán összeköti őket az anyaföld: dajkájuk és – legalábbis álmaikban – végső nyugvóhelyük. Tökéletesen rendjénvalónak gondolja, hogy mindenki azon a szent helyen akar meghalni, ahol született és nevelkedett. Ez a helyhezköttöttség, amelyet a születés és a halál akaratlan, végzetserű mozzanatai foglalnak keretbe, a feudális társadalom ama saroktétéleinek sorába illeszkedik, amelyek kimondják, hogy a feudális hierarchia megváltoztathatatlan, és Isten kegyelméből való. A szülőföldhöz való mély érzelmi kötődésen túl ez a hierarchia tette lehetővé, hogy az összetartó közösségek százai józan megfontolásból és ünnepélyes keretek között egy-egy roskadozó, bár óriási hatalmat összpontosító legitim birodalomba tömörüljenek, s ha kell, dinasztikus házasságok, diplomáciai manőverek vagy háborúk folyományaképp, más birodalmakhoz partoljanak.⁴ Bossuet tehát a *heimat*ot tartotta szem előtt, vagy inkább a *patriát*, hogy ezzel a csodálatos ibériai kifejezéssel éljünk, amely jótékonyan egyesíti magában a szülőfalu, a szülőváros, a szűkebben vett szülőföld és a haza fogalmát.

Ezzel szemben a „nemzettudatot” Acton szerint a számkivettség szította fel, olyanokban, akik nemigen bíztak az anyaföld viszontlátásában. Nagyon valószínű, hogy amikor e fejtegetéseit papírra vetette, elsősorban saját korának nagy hazafiai – Mazzini, Garibaldi, Kossuth – jártak a liberális történész fejében, akik közül sokan, nyilvánvaló politikai okokból, hosszú ideig – nemegyszer halálukig –

Az Amsterdam School of Social Researchben 1992-ben elhangzott Long *Distance Nationalism* című előadás szövege.

hazájuktól távol eltek. Acton azonban csalhatatlan ösztöneivel mégiscsak helyes irányban tapogatózott; csöppet sem csodálkozna például azon, hogy az első nyíltan nacionalista indonéz szervezetet, a *Perhimpoean Indonesiát* 1922-ben a földgolyónak a Holland-Antillákkal szemközi oldalán alapították meg.

Csak az nem tűnt fel neki, hogy már Bossuet is „túl későn” született – 1627-ben, hét évvel azután, hogy a „zarándok atyák” partra szálltak Plymouth Rocknál, és több mint száz évvel azután, hogy a spanyol Hernán Cortes elfoglalta II. Montezuma legendás székvárosát. A 16. század második felétől kezdve több millió, legalább névleg szabad európai és további több millió afrikai rabszolga kelt át az Atlanti-óceánon, úgyszólván számkivettként. Ez a méreteiben és a megtett távolságot tekintve a történelemben példa nélkül álló népvándorlás elképzelhetetlen lett volna a feudalizmus nemezése, a kapitalizmus nélkül. Jobbára magántökekből épültek meg azok a masszív, tengerálló óceánjárók, amelyek fizikai értelemben célba juttatták a többmillióst tömeget. A navigációhoz iránytűt, szextánst, Mercator-féle térképeket használtak, meg mindazt a tudást, amit 1453-tól kezdve könyvek millióiban halmozott tel, és tett széles társadalmi rétegek kincsévé a Gutenberg-kapitalizmus.

Ki hogyan könyvelte el ezt a rendkívüli népességmozgást? Az anyaországok és az új kolóniák talaján termelt fogalmak átalakulásában feltűnő párhuzamosságot tapasztalhatunk. Lisszabonban és Madridban a „crioulo”, illetve „criollo”, Londonban a „colonial” kifejezés terjedt el. E kifejezések jelentésében semmiféle *heimat*nak nem volt helye: olyan embert értettek rajtuk, aki szinte bárholonnan származhat, kivéve a *heimat*ot magát. Spanyolországon kívüli spanyolt, illetve olyan angolt, aki sohasem járt Angliában.⁵ Más szóval kétes származású, hontalan, kvázibiológiai lényt. De nagyon hasonló jelenségek mutatkoztak a gyarmatokon is. Vegyük például Mary Rowlandson 1682-ben megjelent és hihetetlenül népszerűvé vált beszámolóját rövid raboskodásáról az „indianok” (közelebbről algonkinok) fogságában.⁶ Rowlandson egyebek mellett leírja, hogy „az indianok nyomban elárasztották a kiürített angol területeket”, hogy észrevett „egy helyet, ahol azelőtt angol jószágok legeltek”, meg hogy milyen rettenetes volt látnia „a förtelmes gorombaságokat és örömjongást, amit egy-egy angol skalp (mert skalpra vadásznak) az indianokból kiváltott”. Ámde „angol” területeket és „angol” jószágot Rowlandson csak Massachusettsben tudott elképzelni, ama kiirthatatlan „angolság” kisu-gárzása folytán, amely oly mélyen élt benne és szerencsétlen, skalpjukat veszteit társaiban. Ismét csak egyfajta hontalanság, kvázibiológiai állapot áll előtünk.

Még jó néhány emberöltőnyi időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez az „angolság”, fokozatosan közeledve az alakulófélben levő tényleges *heimathoz* vagy *patriához*, „amerikaisággá” változzék.⁷ Még az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozat sem nevezi meg gyűjtőnéven, hogy kik is kiáltják ki függetlenségüket. Hasonló, lassú átalakulás ment végbe Latin-Amerikában is, amint azt nemrég megjelent könyvében David Brading gyönyörűen kimutatta, megjegyezve, hogy már a 17. században

akadtak olyan „criollo” értelmiségiek, akik részben – az ibériai konkvisztádorok mellett – az inka uralkodók leszarmazottainak vallották magukat.⁸ Mihelyt ez az átalakulás végbement, minden együtt volt a világ első nacionalista mozgalmainak és nemzetállamainak robbanásszerű megjelenéséhez.⁹ Ugyancsak az említett átalakulás indította meg a társadalmi-politikai kategóriák amaz alapvető átstrukturálódását, amelyre jó példa San Martín történelmi nyilatkozata: „a jövőben az őslakókat nem indiánoknak avagy bennszülötteknek nevezzük; ők mind Peru gyermekei és polgárai, és ezentúl úgy hívjuk őket: peruiak”.¹⁰ Ebben a hazafias (*heimat*-) szellemű megfogalmazásban Bossuet kacsint ki a liberális kreol forradalmár arca mögül. A protestáns Észak-Amerikában, ahol a fehér lakosság erősen idegenkedett a fajták keveredésétől, sőt irtották a bennszülötteket, nem gyökeresedett meg ez a felfogás, ámbar bizonyos visszhangra talált James Fenimore Cooper rendkívül népszerű, nemzeti szellemű Bórharisnya-történeteiben, amelyek, az 1830-as és ’40-es évekből visszatekintve „jó amerikaiavá” nyilvánítják az 1760-as évek indiánjainak egyik részét (így Natty Bumppo kebelbarátját, Csingacsugkot), a másik részét meg az „ördög” (értsd: a franciák és III. György) cimboráivá!

A számkivetettek kényszerlakóhelyeinek *heimattá* válása nagy történelmi jelentőséggel bírt. Szintúgy nagy jelentőségű tény, hogy ez az újonnan kialakult kötődés hívta életre azokat a klasszikus nemzeti mozgalmakat, amelyek végső politikai megtestesülése a világ első valódi nemzetállamainak csoportja lett, valamint hogy ezek az államok, belpolitikai viharaik dacára, lényegében eredeti határaik között léteznek ma is. Megállapodottságuk egyik fontos tényezője, hogy az egyes ember személyes meggyőződése újból találkozott a honpolgárok kollektív ideológiájával. Elvben mindegyik új állam (kivéve az 1889 előtti Brazíliát) alkotmányos köztársaság volt, melyben az állampolgárokra a területhez és a közösséghez való kötődésük alapján politikai felelősség és kötelezettségek hárultak. Úgy is felfoghatjuk ezt a berendezkedést, mint Bossuet sajátos aktualizálását a nacionalizmus jegyében: a vezérelv most úgy hangzott, hogy aki Chilében vagy Mexikóban szívta magába az anyatejet, és ott is hal meg, az anyaföldhöz való kötődése alapján kapjon politikai beleszólási jogot és viseljen politikai felelősséget... mármint odahaza.

Az Atlanti-óceán innenső oldalán másfajta átrendeződések idézték fel Acton szellemét. A jelen összefüggésben kettőnek van közülük kiemelkedő jelentősége. Az első a parasztok és földmunkások óriási arányú elvándorlása faluról a városokba, párhuzamosan az ipari forradalom terjedésével és kiteljesedésével. Az a világ, amit Engels Manchesterben látott maga körül, a maga módján éppannyira új volt, mint a „zarándok atyák” közösségéé.¹¹ London vagy Párizs szempontjából mindez természetesen csak belső népességmozgás volt – az elvándorlók továbbra is az Egyesült Királyság, illetve Franciaország levegőjét szívták. (Ennek ellenére joggal mondhatja Disraeli, amikor főlemlíti a munkásosztály létszámának századközepi gyarapodását, hogy Nagy-Britanniában „két nemzet” él.) A saját szempontjukból azonban az elvándorló tömegek jóvátehetetlenül kiszakadtak addigi környezetükből. *Elégia egy falusi temetőben* (*Elegy Written in a Country Church-Yard*) című, nagy sikert aratott költeményében (1750-ben) Thomas Gray még afféle bossuet-i temetőt idézett föl, ahol „kisdéd sírjuk mélyében jámborul, / e hely szegény atyái nyugszanak”. (Jékely Zoltán fordítása.)

De nem telt bele félszáz év, és a: „atyák” leszármazottait már az új gyáratok és bányákat övező nyomoromegyedek és külterkek temetőiben hantolták el.

A második átrendeződést – kitaláló hatásukkal – a dinasztikus államok 19. századi centralizációs és fejlesztési törekvései idézték elő sokfelé. Ezeknek a törekvéseknek az alapját az egységes iskolarendszer és az állami könyvkiadás nagyarányú bővülése rakta le. Egyedülálló hatásúak voltak közülük azok a programok, amelyek egy bizonyos nemzeti nyelvet, illetve annak valamely dialektusát hatalmi és státuszszimbólum rangjára emelték. Angliában például, ahol már hosszú ideje csak egy uralkodó nemzeti nyelv létezett, *heimatonként* jelentős eltérésekkel (azaz mondjuk Northumberland lordjai és parasztjai nagyjából ugyanazon a nyelven beszéltek), a 19. században kialakult a „*King’s English*”, amely fölötté állt a többinek, s amelyet a felsőbb osztályok fokozatosan magukévá tettek. Ezzel a „helyi” dialektusok lejjebb csúsztak a társadalmi ranglétrán, és helyrajzi meghatározottságuk fokozatosan osztálytartalommal párosult. Azokban az országokban pedig – például a Habsburg-birodalomban –, ahol nem volt még egységes nemzeti nyelv, a nyelvek egyikének (példánkban a németnek) az elterjesztésére tett kísérletek vezettek ugyanerre az eredményre. Az állam messzemenő befolyása alatt itt is, ott is a legkülönbözőbb emberek sokaságát kezdte foglalkoztatni a nyelvhasználat, és az abból fakadó politikai következmények kérdése. A gyakorlatban nemegyszer „belső” számkivetettség volt a végeredmény: a „nem spanyol” kreolok mintájára megjelentek a „nem német” németek és a „nem magyar” magyarok. Akárcsak Amerikában, az Óvilágban is egy kvázibiológiai „negatív identitás” volt kialakulóban. A társadalmi elkülönülés heves társadalmi és politikai küzdelmekbe torkollott, amelyek – különösen Európa soknyelvű birodalmaiban – nacionalista mozgalmakat szültek. Ezek a mozgalmak rajzolták újra az I. világháború után a Nyugat térképét.

Ez a kor ma úgy él emlékezetünkben, mint a Népszövetség megalapításának időszaka – azé a felismerése, hogy 1918-tól a nemzetállam a nemzetközileg legitimált politikai alakulat –, de úgy is, mint Woodrow Wilson nevezetes tizenégy pontjának időszaka.¹² Akkoriban a nemzeti önrendelkezés doktrínája felváltva hol vonzóan igazságosnak, hol veszedelmesen felforgatónak tetszett, ma már azonban látszik, hogy alapvetése még jelentős mértékben bossuet-iánus volt, programadó következtetéseire pedig a 19. századi konzervatív gondolkodás nyomta rá a bélyegét. A *heimatot* (haza) és a *habitatot* (lakóhely) ez a doktrína kész tényként kezelte: Európát mint helyhez kötött, mozdulatlan „nemzeti társadalmak” szóródási képét szemlélte. Eszerint elég e nemzeteket leleményesen megvont határokkal körülkeríteni, s máris létrejönnek az új, autonóm nemzetállamok.¹³ Ilyen módon a vészjóslóan „lebegő” nemzeti öntudat az új *heimatokban* köztársasági alapokra kerül. A csehek ettől kezdve Csehszlovákiában születnek és halnak meg, a lengyelek pedig Lengyelországban, amely nem lesz többé senki másé, csak az övék. A kulturális és a politikai hovatartozás szoros egységbe forr.

Az Európán kívüli gyarmati területek – lelkesen vagy vonakodva, akarva vagy akaratlanul –

ugyanerre az útra léptek. A Mercator-féle térképeken megjelentek a modern, körülhatárolt államok, s többé-kevésbé hatékonyan rendet is teremtettek bennük, mintegy várva az oda való lakosságot. Ez a gyarmatosítás bizonyos nézőpontból úgy festett, mint amikor a dadogó szellemet idéz. Dadogó, hiszen természeténél fogva képtelen megnevezni az illető lakosokat. Nincs jobb példa erre, mint a Fülöp-szigeteké, amely a spanyol uralom végén már 350 éve – mint *terre nourrice* – Las Filipinas néven élt a köztudatban. És a *filippinó* elnevezés? Az csupán a helybeli kreolok vékony rétegének becsmérő anyaországi megjelölése volt: a Filipinas lakóira használták, ez igaz, de a környéken sokkal több volt a *peninsularis*, *mestizo*, *chino* és *indio*. Vagyis a *patría* egész népességének nem volt gyűjtőneve, legalábbis addig nem, amíg az 1890-es évek forradalmárai, akik között valamennyi említett csoport képviseltette magát, saját elhatározásukból ki nem nyilvánították egységes filippinó voltukat. Ami pedig a szellemidézést illeti: a bizonyítékok alapján bizvást feltételezhető, hogy a gyarmatosítás már azelőtt felidézte a kezdődő nacionalizmust, hogy a nacionalisták ténylegesen a történelem színpadára léptek volna.¹⁴ Ettől kezdve azután, amint azt a régi republikánus-amerikai modell sugallta, a térképen körülkerített Maliban meg kellett találni a maliakat, Ceylonban a ceyloniakat, Pápua-Uj-Guineában a pápua-új-guineaiakat. Nem mondhatni, hogy mindig maradéktalan lett volna a siker.

Mégis, már a 19. században megmutatkoztak annak jelei, hogy a *heimat*, a nemzeti öntudat és a köztársasági államrend összehangolása problematikus. Ezek a jelek még az Egyesült Államokban is láthatók voltak, ahová 1820 és 1920 között 35, 5 millió bevándorló (átlagosan évi 355 ezer fő) érkezett, túlnyomórészt Európából. Noha az amerikai állam derekasan állta a sarat, és elszánt, s jobbára sikeresnek mondható erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy amerikaivá formálja ezt az emberáradatot, a bevándorlók soraiiban szép számmal akadtak Mary Rowlandsonok is. A jövevények sok esetben összetartó közösségekként telepedtek le, újságokat jelentettek meg anyanyelvükön, gyermekeiket régi vallásukra nevelték, és igen élénk érdeklődést tanúsítottak – a kelet-indiai kreol Du Perron kifejezését kölcsönvéve – a „*land van herkomst*” politikai jövője iránt. Ám abban az időben a távolságok még túl nagyok voltak, a kommunikáció túlságosan nehézkes, Amerika pedig politikailag túlságosan vonzó ahhoz, hogy érdeklődésük ne csupán alkalmanként és szórványosan éreztesse hatását az óhaza politikai életében. Mégis, az volt a legfontosabb, hogy ezek az emigránsközösségek kulturális, nyelvi és vallási szempontból rendszerint nem távolodtak el annyira az óhazától, hogy közvetett részvételük annak politikai életében ne maradhatott volna e politika többé-kevésbé „természetes” meghosszabbítása, miközben az új hazához való kötődésük is ígéretesen valóságos és szilárd alapokra került.

A II. világháború óta azonban egymás után és egyre gyorsuló ütemben inognak meg San Martín és Woodrow Wilson előfeltevései. Mindez megint csak a kapitalizmus számlájára írható. Ahogy én látom, a kapitalizmus két fő hajtóereje a közlekedés-szállítás és a kommunikáció. A közlekedés és szállítás fellendülésében döntő szerephez jutott a viszonylag olcsó légi közlekedés kiépülése, ámbár a

közúti közlekedés – az autóbusz- és teherautó-forgalom – is rendkívül gyors fejlődésen ment keresztül. Az Egyesült Államokba nem bevándorlóként beutazók statisztikai drámai-
an érzékeltetik a forradalmi változást.¹⁵

1941–50	2 461 359
1951–60	7 113 023
1961–70	24 107 224
1971–79	61 642 389

Ami a kommunikációt illeti, megjelent az olcsó telefon, a telex és legújabban a telefax, rohamosan szaporodnak az interkontinentális számítógép-hálózatok, és terjednek a különféle videotechnikai eljárások.

Az említett fejlemények rendkívüli hatást gyakoroltak a nemzetközi munkaerőpiacra, a transzkontinentális népeségmozgásra és a nemzeti öntudat alakulására – pontosan azért, mert oly szorosan összefonódnak a javak és erőforrások globális elosztásának változásaival. Ma a világ népességének nem egészen 25 százaléka rendelkezik a megtermelt jövedelem 85 százaléka fölött, s feltartóztatlanul szélesedik a szakadék szegények és gazdagok között. 1965-től 1990-ig az európai, illetve az indiai és kínai népesség élet-színvonalának viszonyszáma 40: 1-ről 70: 1-re nőtt. Az 1980-as években több mint 800 millió lélek (ez több, mint az Egyesült Államok, Japán és az Európai Közösség lakossága együttvéve) a korábnál is mélyebb nyomorba süllyedt, és minden harmadik gyermek éhezett.¹⁶ De az egyenlőtlenség és a nyomor ma a kiváltságosokat és jólétben élőket is közelebről érinti – minden értelemben –, mint az emberiség történelmében bármikor. A népvándorlás hullámai új irányt vettek: míg a 19. században még (többek között) Amerika perifériái, Dél-Afrika és a sarkvidékek voltak a fő migrációs célpontok, addig a súlypont manapság a központi régiók felé tolódik el. Az Egyesült Államok bevándorlási statisztikái erről a jelenségről is sokat mondanak. A legnagyobb arányú bevándorlás évtizedeiben, 1840 és 1930 között összesen mintegy 37,5 millió bevándorló telepedett le az Egyesült Államokban, azaz évi átlagban mintegy 416 ezer fő. De az 1970-es években 500 ezerhez, az 1980-as évtizedben pedig már 740 ezerhez közelített a bevándorlók száma, azaz több volt, mint bármely korábbi évtizedben, leszámítva az 1901 és 1910 közötti tíz évet.¹⁷ A harmadik világból érkezettek aránya ebben az időszakban meghaladta a 80 százalékot. Csakhogy újabban az Európai Közösség valamennyi tagállama, sőt Japán is ugyanabban cipőben jár, mint az Egyesült Államok. A sztálini birodalom összeomlása nyomán a következő tíz évben bizonyosan újabb tömegek vándorolnak el Kelet-Európából. Tagadhatatlan tény, hogy a kiterjedt szociális gondoskodást kínáló jóléti zónában a legalantasabb munkát végzők is olyan létbiztonságban élhetnek, és olyan egészségügyi ellátásban részesülnek, amilyen a bevándorlók szülőföldjén csak a kiváltságosoknak juthat osztályrésziül.¹⁸

A kapitalizmus jóvoltából a migráció szubjektív élménye és politikai jelentősége is gyökeresen átalakult a 19. század óta. A Milánóban dolgozó filippínó szobalány vagy a torontói tamil buszsofőr mindössze néhány órás repülőútra van *land van herkomstijától*, és adva van számára a rendszeres hazatérés, az oda-vissza vándorlás lehetősége. Mójukban áll, hogy telefonon beszéljenek, telefaxon kommunikáljanak családjukkal, telex útján pénzt küldjenek haza, otthonról egyetlen elektronikus szempillantás alatt fénykép- vagy videofelvételeket kapjanak. Az „otthon” az új képi közvetítés segítségével állandóan velük van.

Kortünet volna a – talán

Stuttgartban készült – híres fotó, rajta a sivár szobácskájában kuporgó nyomorult peloponnészoszi *gastarbeiterrel*? Ennek az embernek a nagyapja, mondjuk Baltimore-ban, a peloponnészoszi temetőben hagyott szülők szépiafotóiból vagy a Mindenhatóval való kapcsolatát idéző vallásos képek-ből válogatta össze szobájának szerény díszzeit; önála már Lufthansa-poszter virít a falon, rajta a Parthenon, alatta a német nyelvű felirat napfényes görögországi nyaralásra csábít. A kép az ő választása, nem a Lufthansáé. A Parthenon, amelyet saját szemével talán soha nem is látott, nem magántermészetű, családi emlék, hanem a Stuttgart felszította „görög öntudat” szériában gyártott jelképe.

A 19. századi népességmozgás jórészt olyan időszakban ment végbe, amikor a nemzetállam még nem volt nemzetközi norma. Akkoriban még a nagy (s döntően nem nemzeti vagy etnikai alapon definiált) dinasztikus birodalmaktól vándoroltak ki az emberek az új, munkaerőre éhes köztársaságokba, ahol volt esély szabad polgárrá válniuk. Ma már minden bevándorló valamiféle nemzetállamot hagy a háta mögött, s annak útlevelét viszi magával, nemzetközi személyi igazolvány gyanánt. Ráadásul sűrűn lakott, régóta benépesített területre lép, ahol az idő múlásával – s különösen az 1. világháború óta – mind többen helyezik előtérbe a nemzeti önmeghatározást. E folyamat egyik döntő következményeként az anyaföld nemzetállamaiban több, mai értelemben vett nemzettudat jelent meg egymás mellett. A hatás látványosan mutatkozott, bár ellentétes előjelekkel.

Egyfelől a nemzettudat olykor még mindig törekeny (klasszikus értelemben vett, a politikai beleszóláshoz és a területhez kötődő) európai felfogása etnikai tartalommal kezdett telítődni. Angliában az emberek így beszélnek a jamaikei bevándorlók gyermekeiről: „Hát igen, ők itt élnek, már itt is születtek, itt dolgoznak, velünk együtt szavaznak, itt lesznek elhamvasztva, igazából mégsem angolok, nem is lehetnek, és soha nem is lesznek azok. Miért nem mennek hát haza [saját nemzetállamukba]?” A Nemzeti Front „igazi” angoljai mellett megismerhettük Le Pen „igazi” franciáit és a bőrfejük „igaz” németjeit, kiknek szemében a „bengáli-angol”, a „tunéziai-francia” vagy a „török-német” képtelen és gyűlöletes fogalom. Másfelől, az etnicizálódás e közegeben a bevándorlóknak nehéz elfogadniuk, hogy nincs módjuk az asszimilálódásra. Ha az anyaországban mind politikai, mind gazdasági értelemben a perifériára szorulnak, noha ezer és egy gyakorlati okból eszükben sincs szedni a sátor tájukat, érzelmeikben és a politikai lélektan síkján megőrizhetik nosztalgikus kötődésüket a *heimathoz*, amelytől – hála a kapitalizmusnak és a századvég technikai vívmányainak – egyetlen napra sem szakadnak el teljesen.

Az általunk vizsgált átalakulások távlati hatásait latolgatva hiba volna figyelmen kívül hagyni, hogy milyen nagy mértékben előmozdítja a politikai etnicizálódást két másik, jól kivehető folyamat, melyek egyike az Egyesült Államokban, másika Európában a legnyilvánvalóbb.

Az egyik a bossuet-i értelemben vett család rendkívüli méreteket ölt és – nézetem szerint – visszafordíthatatlan szét-hullása. Ma az Egyesült Államokban a házasságok több mint fele válással végződik, pedig az ötvenes évek legvégén, amikor diákként először jártam Amerikában, egy Reno nevű városka még messze földön híres volt arról, hogy ott viszonylag könnyű válni. A hajadonok szülte gyermekek aránya az 1960-as 4,2 százalékról 1990-ig 30,6 százalékra nőtt.¹⁹ Az öregek gondozása egyre inkább a családon kívüli intézményekre há-

mul, és napjainkban ritkaságnak számít, hogy unokák és nagyszüleik szomszédok legyenek, ne adj' isten közös háztartásban éljenek. Az öregeket haláluk után vagy elhamvasztják, vagy idegenek közé temetik, s leszármazottaiknak csak halvány elképzelésük van arról, hogy hová. A felbomlás folyamata – speciális okokból – a „fekete bőrű amerikai” családokat érintette a legérzékenyebben. Nem meglepő, hogy 1976-ban egy „fekete bőrű amerikai”, Alex Haley járt élen a Nyugat-Afrikába visszanyúló képzeletbeli családtörténeteknek a népszerűsítésében, amelyek kifejezetten az etnohistoriai általánosítás szándékával születtek. Ennél is érdekesebb, hogy a *Gyökerek*, melyből 1977 januárjára tévésorozat készült, Amerikában minden idők legnézettebb komoly műsora lett: befejező részét több mint 36 millió háztartásban – a 210 millióra tehető összlakosságból mintegy 150 millióan – látták. Nem lehet kétség afelől, hogy ez a tömeges érdeklődés a heterogén, egyre gyökerlenebb „fehér” lakosságnak a „gyökerekkel” kapcsolatos aggodalmait tükrözi. Részen ez a nyugtalanság korbácsolta fel a „multikulturalizmus” hullámát az iskolákban és egyetemeken, és mindenféle – megalapozott vagy demagóg – etnohistoriák sokaságát hívja életre. Állítsuk ezt a jelenséget az amerikai választásokon való részvétel arányának hosszú távú csökkenése mellé. Az 1990-es választásokon a megválasztható, szavazásra jogosult polgárok alig 36 százaléka adta le szavazatát. Ebből is látszik, hogy a 19. században és a 20. század elején kikovácsolódott nemzeti öntudat és nemzeti intézmények immár nem megfellebbezhetetlenek. Hangsúlyeltolódás történt: az ír amerikai újabb inkább amerikai ír.

Ír mivolta azonban sajátosan mai jelleget ölt, mintegy el-lentéppárjaként a „Hong Kong Sundays” alkalmából a vízparton ezrével összejevő filippinó háztartási alkalmazottak és kétkézi munkások filippinó öntudatának. Mert a bostoni írek, tisztelet a kivételnek, nem beszélnek gael nyelven, nem ismerik az ír irodalmat, nem játszanak ír játékokat, adójukat nem Írországnak fizetik, és nem szolgálják az ír hadseregben; Írországot csak filmekből ismerik, legföljebb a szabadságukat töltik egyszer-egyszer az ősi rögökön; és nem szavaznak az ír parlamenti választásokon. Mégis mindenestül írek vallják magukat, énképtük keretét az „ír” jelző jelöli ki.²⁰

Közben az Óvilágban az Európai Közösség más irányból – hogy úgy mondjam, felülről – kezdte lassan kifordítani helyéből a klasszikus értelemben vett nemzetállamot. A gazdasági integráció igen gyors ütemben halad, de – ahogy én látom – sem intézményi, sem szimbolikus-érzelmi síkon nem párosul hasonló ütemű politikai integrációval. Sem Brüsszel, sem Strasbourg nem keltett maga iránt különösebb érzelmeket, kötődést vagy csodálatot. Vajon meglesz-e a lehetőség arra, hogy ideát az emberek politikailag „európainak” vallják magukat, abban az értelemben, ahogy az óceán túloldalán élők már hosszú ideje „amerikaiak”? S ha nem, akkor ez vajon nem a létező nemzetek etnicizálódásának irányába mutat-e, különösen annak fényében, hogy maga a Közös Piac – már, ma is érzékelhetően – tömeges népességmozgást idéz elő Európán belül?

Befejezésül vegyük sorra az eddigiekben felvázolt változások néhány közvetlen politikai következményét. Nemrég alkalmam nyílt hosszan elbeszélgetni az Indianai Egyetem idősebb professzorával. Régi vágású úriember az illető, hosszú évek óta amerikai állampolgár, de vallására nézve szikh, származására indiai. Ez a professzor őszinte felháborodással mesélt nekem hosszabb

ideje Torontóban élő ismerőséről – egy sikeres, középkorú, pandzsábi származású üzletemberről –, aki kanadai állampolgár létére a Kalisztán-mozgalom fanatikus híve. Az illető, *sub rosa*, jelentős összegekkel támogatja az indiai Kalisztán-mozgalmat, s aligha van kétsége afelől, hogy a pénzén elbarátai puskát, gránátot, bombát vásárolnak a nemzetközi fegyverpiacon. Rajongó lelkesedéssel nyilatkozik az önfeláldozó fiatal szikh aktivistákról és a terrorkampányról, amely Pandzsáb államban a nem szikhek ellen folyik. Mindazonáltal bevallotta barátomnak, hogy egyebek mellett azért költözött a csöndes Torontóba, hogy tizenéves fiaiban biztonságban élhessenek, és sikeres üzletember válhassék belőlük. A kanadai politikai élettől távol tartja magát, az e-mail útján gyakorolt távolsági nacionalizmusban éli ki magát. A mélységes közöny, amit Kanada iránt és társai iránt tanúsít, nagyban hozzájárul a szikh öntudatuk felszításhoz és ahhoz, hogy a maga alkotta kertvárosi politikai álmvilágba meneküljön. Politikai beleszólási jogát az általa elképzelt *heimat*ban szeretné érvényesíteni, ahol egyébként sem élni nem akar, sem adót nem fizet, ahol nem tartóztathatják le és nem állíthatják bíróság elé – és ahol nem is szavaz: végeredményben felelősség és elszámolási kötelezettség nélkül politizál. De ez a fajta politizálás – a maga drámát, áldozatot, erőszakot, sietséget, titokzatosságot, hősiességet és konspirációt sugárzó légkörrel – mégis döntően hozzájárul ahhoz, hogy Torontóban „szikhek lenni” komoly dolog. Tegyük ehhez hozzá, hogy a távolról sem egyívású világméretű diaszpóra „igaz szikhjeire” kivetik hálójukat a Kalisztán-mozgalom pandzsábi szélsőségei és tengerentúli ügynökei is: nagy erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy felhasználják politikai céljaik elérésére torontói szikh üzletemberünk és a hozzá hasonlók identitási válságát, rossz lelkiismeretét, becsvágyát és üzleti sikereit.

Szikhjeink példája persze nem húzható rá valamennyi emigránsközösségre. Igaz ugyan, hogy németországi és ausztráliai „horvátok” is siettették Jugoszlávia viharos összeomlását; brit és kanadai tamilok is támogatják a gyilkos „jaffnai tigriseket”; massachusettsi írek is vannak az IRA támogatói között; és az izraeli szélsőjobb az amerikai zsidóság egyes csoportjaival is kapcsolatban áll. De sok millió másik távolsági etno-nacionalista egyáltalán nem kötelezte el magát a fanatizmus és az erőszak mellett: kaliforniai filippinok és vietnamiak, Dél-Franciaországban élő algériaiak és marokkóiak, ontariói ukránok, Miamiiban letelepedett kubaik, ravennai albánok és így tovább. Egy tekintetben azonban – kisebb vagy nagyobb mértékben – ők is hasonlítanak a szélsőségekhez, nevezetesen abban, hogy „távolságilag”, minden felelősség nélkül politizálnak. Ezek a tömegek nem olyan igazán száműzöttek, mint amilyen Kossuth vagy Mazzini volt, akik emigrációjukban arra vártak, hogy megteremtődjenek diadalmas hazatérésük feltételei, hanem olyan emigránsok, akik nem igazán akarnak hazatérni, a haza hovatovább úgy él bennük, mint ostromlott etnikai identitásuk hátszországának káprázata. A fent vázolt okból eléggé valószínűtlen, hogy átmeneti jelenségnek lennének tanúi – hogy tehát a szóban forgó algériaiak, tamilok, törökök és vietnamiak egy emberöltőnyi idő alatt franciákká, ausztrálökká, németekké és amerikaiakká asszimilálódnának. E tekintetben a régóta letelepedett egyesült államokbeli ír és zsidó népesség az 1980-as években nyugtalanító példával szolgált. A századvégi világgazdaság minden jel szerint az Acton-féle „nemzetudat” új mutánsát hordja méhében.

FORDÍTOTTA GARAI ATTILA

JEGYZETEK

1. Lord Acton: *Essays in the Liberal Interpretation of History* Chicago és London: University of Chicago Press, 1967, V. fejezet, 134. oldal.
2. Ez távolról sem jelenti azt, hogy a választások kivétel nélkül tiszták volnának. Csak éppen az eredmények meghamisítására semmi szükség nem lenne, ha a választás nem vált volna a modernség és civilizáció jelképévé, még az olyan társadalmakban is, ahol – mint például az iszlám Iránban – harsányan elutasítják a „nyugati” politikai értékeket. Még Szaúd-Arábia és Kuvait is a választások útjára lépett.
3. Acton: *Essays*, 154. és 146. oldal. A Bossuet-idézet forrása: „Politique tirée de l'Écriture Sainte”, in: *Oeuvres*, X, 317. oldal.
4. Gondoljunk a *II. Richárd* nevezetes részletére (2. felvonás, 1. szín), amelyet oly gyakran idéznek annak alátámasztására, hogy már Shakespeare-ben is élt a nemzeti érzés csírája: „Ez ősi trón, e felséges sziget, / E fenség földje, e Mars székhelye, / Ez új Éden, e fél-Paradicsom — E föld, e boldog birtok, Anglia” (Somlyó György fordítása). Csakhogy – Marstól és egypár királytól eltekintve – sehol sem látjuk e „félparadicsom” lakóit, hol marad a skótok, walesiek, angolok, cornwalli kelták vegyes sokasága, akik gyakran egymás szavát sem értették?
5. Herder és Rousseau nagy hatású képviselője volt annak a nézetnek, miszerint az éghajlat és a környezet alapjaiban meghatározza az egyes népek jellemét. Ennek a felfogásnak a vulgarizált változatai súlyos „degeneráló” hatást tulajdonítottak a transzatlanti környezetnek. A kérdés bővebb kifejtése megtalálható *Imagined Communities* című könyvem átdolgozott kiadásának 4. fejezetében (London: Verso, 1991), elsősorban annak 60. oldalán.
6. *Narrative of the Captivity and Removes of Mrs. Rowlandson among the Indians*. Említésre méltó, hogy az írás először Londonban jelent meg, s csak azután a gyarmatokon. A hivatkozások forrása Nancy Armstrong megjelenés alatt álló könyvének kéziratos fejezete.
7. Ebben a folyamatban a Gutenberg-kapitalizmusnak döntő szerepe volt. A 17. századi tizenhárom kolónián nyomtatás alig létezett. Ám 1691 és 1820 között nem kevesebb mint 2120 újságot adtak ki, közülük 461-et több mint egy évtizeden át. Lásd Lucien Febvre és Henri-Jean Martin: *The Coming of the Book. The impact of Printing, 1450-1800*. London: Verso, 1976, 208-211. oldal.
8. David A. Blading: *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots, and the Liberal State, 1492-1867*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
9. Ezt a gondolatmenetet bővebben kifejtem az *Imagined Communities* 3. és 4. fejezetében.
10. John Lynch: *The Spanish-American Revolutions, 1808-1826*. New York: Norton, 1973, 276. Kiemelés tőlem.
11. Lásd Ernest Gellner megyőző elméleti elemzését: *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983), különösen annak 2. és 3. fejezetét. Az „antropológiai” locus classicus természetesen Edward Thompson könyve: *The Making of the English Working Class*. London: Gollancz, 1963.
12. Wilson mindössze huszonkét évvel volt fiatalabb Actonnál. A 19. század végére bekövetkezett történelmi lépésváltás tükröződik abban, hogy a legitimizmusról homlokegyenest ellentétes nézeteket vallanak.
13. Első pillantásra különösen szokatlannak tetszhet ez az alapállítás egy olyan ország elnökétől, amely évről évre európai bevándorlók százait szívtá fel. Wilsonnak azonban megvolt az a felbecsülhetetlen előnye, hogy a távoli Európáról kizárólag könyvekből szerezte ismereteit.
14. Rövidítve közlöm az *Imagined Communities* 10. fejezetében ki fejtett gondolatmenetet.
15. The 1987 *Information Please Almanac*. Boston: Houghton Mifflin, 1987, 787.
16. Lásd Pety Anderson: *A Zone of Engagement*. London: Verso, 1992, 353., valamint az ott idézett források.
17. *The World Almanac and Book of Facts 1992*. New York: Pharos, 1992, 137. oldal.
18. Figyeljük meg a gazdasági okokra visszavezethető migráció hangsúlyozását. Emellett legalább 25 millió politikai menekült él hazájától távol, többnyire emberhez méltatlan „átmeneti” szállásokon.
19. A Népszámlálási Hivatal szerint. Az adatot közli: *The World Almanac and Book of Facts 1992*. 944. oldal.
20. Ezzel magyarázható az írséget Amerikának (és műholdon keresztül az írországi tévénézőknek) bemutatni hivatott New York-i Szent Patrick-napi parádék körüli mosolyt fakasztó hadakozás, amely évről évre nagyobb port vet fel. 1990 óta a magát Homoszexuális és Leszbikus Íreknél nevező csoport is ki akarja venni a részét az ünneplésből, s ezzel a helyi ir katolikus hierarchia és az öntudatos „ir-amerikai” lakosság heves ellenállását váltja ki. A csoporttól való elhatárolódás voltaképp azt fejezi ki, hogy aki homoszexuális vagy leszbikus, az *ipso facto* nem lehet „becsületlen, igaz” ír.

